

Universiteit
Leiden

The Netherlands

U wordt genept, broeders! Sage en waarheid in protesten tegen Jezusfilms.

Burger, J.P.; Exalto J., Lieburg F. van

Citation

Burger, J. P. (2009). U wordt genept, broeders! Sage en waarheid in protesten tegen Jezusfilms. In L. F. van Exalto J. (Ed.), *Spoken op het kerkhof. Verkenningen van protestantse vertelcultuur*. (pp. 135-153). Zoetermeer: Meinema. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20077>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20077>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

U wordt genept, broeders!

Sage en waarheid in protesten tegen Jezusfilms*

Peter Burger

De volgende oproep verscheen op 1 november 2004 op Refoweb, dat zichzelf 'het grootste christelijk-reformatorische forum van Nederland' noemt:

In America staat een film klaar om uitgebracht te worden, waarin Jezus en zijn discipelen worden neergezet als homosexueel. Dit stuk is al in theaters te zien als: 'Corpus Christi', dat is; 'Het lichaam van Christus'.

Wij kunnen hier iets aan doen. Als jij hier ook tegen bent, wil je dan je naam onderaan de lijst zetten? Door deze e-mail in een nieuw bericht te plakken, en je naam eronder te zetten, en hem weer door te sturen naar al je vrienden, kunnen wij ervoor zorgen dat deze film niet word gedraaid. Sommige regio's in Europa hebben al te kennen gegeven de film niet te zullen draaien. Alles wat we nodig hebben zijn een heleboel handtekeningen. Jezus heeft gezegd: 'Als jij mij weigert aan te nemen op aarde, zal Ik je weigeren aan te nemen voor Mijn Vader.' Als er 500 namen op de lijst staan, stuur deze dan naar homasg@softhome.net

Als we samenwerken kan dit gaan lukken!!!'

Gelijklopende waarschuwingen troffen veel Nederlanders de afgelopen jaren aan in hun mailbox of op internetfora. Een van de versies die ik kreeg doorgestuurd, is voorzien van een lijst met 291 namen, afkomstig uit Australië, Nieuw-Zeeland, India, Dubai, Sri Lanka, Canada en Engeland. De laatste honderd namen zijn Nederlands. De plaatsnamen erachter laten de gang van deze eigentijdse kettingbrief

volgen door de vaderlandse *bible belt*: Goedereede, Ouddorp, Oud-Beijerland, Krimpen aan de Lek, Krimpen aan den IJssel, Hendrik-Ido-Ambacht, Heemskerk, Nijkerk, Barneveld (heel veel Barneveld), Opheusden, Woudenberg, Lunteren, Veenendaal.

Bij het ter perse gaan van dit artikel circuleert deze kettingmail nog steeds.² Hoewel veel ontvangers hem van hun naam voorzien en doorsturen, zijn er ook sceptici die op webfora laten weten dat de oproep vals is: het toneelstuk *Corpus Christi* bestaat, maar er zijn geen plannen om het te verfilmen. De oproep is volgens hen een *hoax*, een *urban legend*, een broodje aap, ofwel een moderne sage – een moderne, *protestantse* sage, om precies te zijn. Het is folklore.

Dat ook bijbelgetrouwe gelovigen sagen kunnen vertellen, was in de Verenigde Staten al langer bekend. Amerikaanse folkloristen houden zich bijvoorbeeld al sinds de jaren 1940 bezig met varianten van het wereldwijd verspreide verhaal over de lifter die zich bekend maakt als Jezus, een voorspelling doet en vervolgens spoorloos verdwijnt uit een rijdende auto.³ In Nederland is de aandacht voor moderne protestantse sagen een stuk jonger, maar de laatste jaren mogen deze verhalen ook hier op aandacht rekenen van onderzoekers. Zo ontrefelde Fred van Lieburg de geschiedenis van dominee Smytegelt en zijn engelenwacht en onderzocht hij varianten van het verhaal over de onbrandbare bijbel.⁴ Ruben Koman verzamelde protestants vertelgoed voor de Volksverhalenbank van het Meertens Instituut (www.verhalenbank.nl) en schreef onder meer over christenen die in charismatische diensten spontaan gouden tanden kregen.⁵ Ik hield me in een eerder artikel bezig met verhalen over het Getal van het Beest in streepjescodes, logo's van wasmiddelenfabrikanten en eigennamen.⁶

Wie verhalen tot sagen bestempelt, bedoelt daar gewoonlijk mee dat deze verhalen in verschillende varianten voorkomen en gepresenteerd worden als waar, maar dat niet, of niet helemaal zijn. De verhalen over dominee Smytegelt, die rond 1700 tegen moordenaars beschermd werd door engelen die alleen voor zijn belagers zichtbaar waren, gaan niet verder terug dan 1897.⁷ Men kan de naam Hitler omrekenen tot '666', maar dat kan met dezelfde code ook met onschuldige namen als Holmes, Singer en Vondel. En automobilisten die profeterende en verdwijnende lifters meenemen, zijn altijd vrienden van vrienden (van vrienden...).

Kettingbrieven en -mails die protesteren tegen schandaalfilms

over Jezus worden door verzamelaars van sagen en geruchten,⁸ door journalisten,⁹ en in discussies op internet in een adem genoemd met deze protestantse sagen. Bevatten deze protesten inderdaad onware verhalen? Wie deze oproepen terugvolgt naar hun oorsprong, vindt een kluwen van verhalen waarin waarheid en sagenvorming, actualiteit en traditie vrijwel onontwarbaar zijn verknoopt. Deze verhalen, over bestaande films, denkbeeldige films en films-van-horen-zeggen, lijken zo sterk op elkaar, dat ze te beschouwen zijn als verschijningsvormen van hetzelfde verhaaltje – zowel de onware als de ware en die er tussenin.

Door te kijken naar de overeenkomsten tussen deze verhaalvarianten, wil ik morrelen aan de traditionele definitie van het sagengenre, waarin het waarheidsgehalte een essentieel criterium is. Daarnaast boekstaaft dit hoofdstuk aan de hand van contemporaine berichtgeving, pamfletten, e-mails en discussies op internet een brokje onontgonnen protestantse geschiedenis. Ten slotte biedt het een blik op de vaste spelers en het stereotiepe verloop van een dramatisch feuilleton over blasfemie en censuur dat nog steeds wordt opgevoerd, en waarvan de jongste afleveringen titels dragen als *Submission*, de Mohammed-cartoons en *Fitna*.

Protestantse sagen

Het verhaal over de godslasterlijke film over het leven van Jezus is volgens deskundigen op het gebied van moderne sagen niet waar. ‘False’, zegt de gezaghebbende website Snopes.com: ‘There never was such a film in production.’¹⁰ Geen greintje waarheid, aldus de Amerikaanse sagenspecialist Jan Harold Brunvand over een oudere versie van de oproep. Een duidelijk voorbeeld van folklore, zegt hij: ‘The petition sure sounds like folklore to me. And it looks like folklore too, with all those random capital letters, underlines, and exclamation points!!!’¹¹ Het verhaal over de Jezusfilm maakt dus deel uit van het genre van christelijke broodjes aap. ‘Broodje aap’ is de populaire aanduiding voor verhalen die in het volksverhaalonderzoek bekend staan als moderne sagen. In de Engelstalige wereld kent men ze vooral als *urban legends*.

Lange tijd waren onderzoekers het erover eens dat sagen – zowel de oudere als de nieuwere – objectief gezien niet waar waren. ‘Volkssagen’, schreef Friedrich Ranke in 1925, ‘sind vorläufige Erzählungen *objektiv*

unwahren, phantasiegeborenen Inhalts, der als tatsächliches Geschehen in der Form des einfachen Ereignisberichtes erzählt wird.¹² Representatief voor deze opvatting van sagen is bijvoorbeeld de volgende definitie van de Friese volksverhalenonderzoeker Jurjen van der Kooi: ‘een sage mag dan een door vertellers en publiek waar geacht verhaal zijn of lijken, hij is het nooit helemaal, of helemaal niet [...]. Een sage is geen meer of minder objectieve historische overlevering, het is een socio-culturele, literaire tekst, verteld als een historische overlevering, al of niet gebaseerd op een actuele gebeurtenis, maar primair een literaire verdichting en verbijzondering van het historisch geachte met behulp van motieven en requisieten uit het collectieve arsenaal.’¹³

Dit perspectief was lange tijd vanzelfsprekend, maar sinds de jaren zeventig woedt er onder onderzoekers een discussie over het waarheidsgehalte van sagen. Simpel gezegd is dit het kernprobleem: als sagen onware verhalen zijn – wie bepaalt dan welk verhaal waar is? Meestal is dat de verhalenonderzoeker; sagen zijn dus verhalen waar folkloristen niet in geloven. Maar als folkloristen hun ongelooft even tussen haakjes konden zetten, aldus de Amerikaanse verhalenonderzoeker Elliott Oring, zouden ze inzien dat de inhoud van sagen sterke overeenkomsten vertoont met de inhoud van verhalen die ze wél als waar aannemen – met nieuws.¹⁴ Zo beschouw ik ook de verhalen over godslasterlijke Jezusfilms waar dit artikel over gaat: als symbolische en exemplarische verhalen waarvan vorm en inhoud sterk gekleurd zijn door de traditie en die door groepen mensen worden gebruikt om de grenzen van moraal en werkelijkheid te definiëren.

Eerbiedig verfilmde passiespelen

Al sinds het begin van de filmgeschiedenis hebben filmmakers belangstelling gehad voor het leven van Jezus.¹⁵ In 1897, slechts twee jaar nadat de gebroeders Lumière hun eerste films projecteerden, verscheen het lijdensverhaal voor de eerste maal op het witte doek, in een verfilming van een passiespel uit het Boheemse Horitz.¹⁶

Vanaf het begin trokken deze films de kritische aandacht van gelovigen, kerk en censor. De Amerikaanse Motion Picture Production Code, beter bekend als de Hays Code, was van kracht van 1930 tot 1966 en eiste respect voor ieder geloof. De Engelse richtlijnen van de British Board of Film Censors keurden, sinds 1912, zelfs iedere uitbeelding van Jezus op een filmdoek af.¹⁷ Het was onder meer door

Petitie actie:

Stop de film

Jezus opnieuw bespot in ontoelaatbare film

"Want also lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder, die in Hem geloofd, niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe. Want God heeft Zijn Zoon niet in de wereld gezonden, opdat Hij de wereld veroordele, maar opdat de wereld door Hem behouden worde" (Joh. 3: 16 en 17). Woorden van de Here Jezus zelf. Voor alle mensen. Jezus Christus gaf Zijn leven aan het kruis van Golgotha om onze zonden te verzoenen. Een grotere liefde voor de ander is niet denkbaar. Zo lief heeft Hij ons. Wij allen zijn kostbaar in Zijn ogen. Ook vandaag! Voor allen in de wereld. Jezus Christus geeft ons een leven van vrede en blijdschap als we Hem volgen.

Vast en zeker. In een wereld waar zoveel haat en nijd, egoïsme en angst heerst. De Here Jezus lijdt daar het allermeele onder. Hij kent de nood van iedereen. Hij roept vandaag: "Komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal u rust geven; neemt mijn juk op u en leert van Mij, want ik ben zachtmoedig en nederig van hart, en gij zult rust vinden voor uw zielen, want mijn juk is zacht en mijn last is licht." (Math. 11: 28 en 29)

Grootste liefde gekrenkt

Deze Jezus wordt bespot en gehoond:

- Als Jezus stervend aan het kruis hangt.
- Als volgelingen van Jezus als martelaren sterven door de eeuwen heen.
- Als mensen de liefde-geboden van God met voeten treden.

- Als mensen hun naaste haten en vertrappen. De naam van Jezus Christus wordt nu op een afschuwelijke wijze gelasterd in de film "The last Temptation of Christ", die vanaf 27 oktober ook in Nederland dreigt vertoond te worden.

In de film worden insinuerende beelden vertoond over het mogelijke sexleven van Jezus. De film is rechtstreekse blasfemie en een belediging en krenking van allen, die hun hoop en verwachting hebben gesteld op Jezus hun Heiland. Maar nog belangrijker is dat de Here Jezus zelf gelasterd wordt.

Vrijheid van meningsuiting aangetast

De film is een rechtstreekse aantasting van de vrijheid van meningsuiting. In een democratische samenleving kan deze vrijheid alleen functioneren indien wij rekening houden met elkaars mening en niet de-ander-kwetsend bezig zijn. Elke wellevende Nederlander zal zich inzetten om de vertoning van deze film te voorkomen. Christenen zullen zeker hun stem gaan verheffen als de naam van hun Jezus wordt gelasterd.

Oordeel: laster blijft niet ongestraft

Jezus zelf zegt: "Wie Mij gelooft, wordt niet veroordeeld; wie niet gelooft is reeds veroordeeld, omdat hij niet heeft geloofd in de naam van de eniggeboren Zoon van God". (Joh. 3: 18)

Met de dreigende vertoning van de film halen makers, distributeurs en bioscoop-exploitanten een oordeel over zich heen. Niet alleen over zichzelf, maar ook over de bezoekers. Men blijft niet ongestraft als men de naam van Jezus Christus lastert.

Als makers en kijkers van de film zouden beseffen, wat ze God aandoen, die ons allemaal geschapen heeft, dan zouden ze zich haasten om er mee te stoppen. Wij allen hebben te maken met een liefdevolle, heilige maar ook rechtvaardige God.

Oproep tot bekering

De oproep om de film niet te vertonen, is tevens een oproep om zich af te keren van de werken van de duisternis en zich te keren naar de werken van het Licht, zoals Jezus die aan alle mensen voorhoudt in de Bijbel.

De kern van de actie die door Rainbow gecoördineerd wordt, is dan ook de verspreiding van de bijgaande poster met als opschrift het Bijbelgedeelte uit het Bijbelboek Johannes, hoofdstuk 3, vers 16.

"Want also lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder, die in Hem geloofd, niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe."

Oproep tot actie

- bid dat de vertoning van de film NIET doorgaat.
- verspreid de poster.
- teken bovenstaande petitie door inzending van de bon onderaan de petitie aan Rainbow, Rutersweg 35-37, 1211 KT Hilversum of plaats uw naam en adres op de handtekeninglijsten.
- spreek met anderen in uw omgeving over het feit dat deze film een ernstige zaak is en roep hen op tot ondersteuning van de actie.

DUIDELIJK INVULLEN IN BLOKLETTERS EN INSTUREN

JA, ik betuig adhesie aan bovenstaande
petitie: **STOP DE FILM**

Naam: fam. /dhr. /mevr. /me. /

Straat en nummer:

Postcode:

Woonplaats:

Telefoon:

Stuur mij extra petitie's STOP DE FILM

à /nee aantal

Bon per omgange opsturen aan Rainbow

Actie Stop de Film, Rutersweg 35/37, 1211 KT Hilversum.

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Uw bijdrage in de kosten gaarne op giro 5115063

Protest van de Rainbowstichting tegen *The Last Temptation of Christ* uit
1988.

deze codes dat er na de grote stomme film van Cecil B. DeMille, *The King of Kings* (1927), geen Amerikaanse films over Jezus verschenen tot 1961, toen Nicholas Rays *King of Kings* uitkwam.¹⁸

De eerste films waren terughoudend bij hun uitbeelding van Jezus, bijvoorbeeld door Jezus niet zelf te tonen maar de camera door zijn ogen te laten kijken. Latere films brachten Jezus zelf in beeld, maar benaderden hun heilige hoofdpersoon met grote eerbied. Hierdoor, en door de strenge filmkeuring, bleven protesten beperkt van schaal.

Ook de jaren zestig waren, anders dan hun imago doet verwachten, arm aan schandaalverwekkende Jezusfilms. Niet iedereen onderschreef de marxistische visie op Jezus die Pasolini uitventte in *Il vangelo secondo Matteo* (1964), maar grootscheepse protesten bleven uit. Ook de hippie-Jezussen in *Godspell* en *Jesus Christ Superstar* – beide als musical opgevoerd sinds 1971 en als film uitgebracht in 1973 – wekten betrekkelijk weinig beroering, mogelijk omdat de films niet zozeer de tegencultuur lieten zien, als wel de domesticatie daarvan.¹⁹ Veel heftiger waren de reacties op de plannen van de Deense kunstenaar Jens Jørgen Thorsen, die, eveneens in 1973, aankondigde een film te maken over het liefdesleven van Jezus. Thorsen liet zich niet temmen. Zijn plan ontketende de massale protesten waarvan de kettingmail aan het begin van dit artikel een late exponent is.

Raketlaarzen

Jens Jørgen Thorsen (1932-2000) was behalve regisseur, acteur, kunst schilder en jazzmusicus (voor liefhebbers van dixieland: hij was een van de oprichters van Papa Bues Viking Jazz Band) een beroepsprovincateur: hij verstoorde met fluitjes een zitting van het parlement, liet witte muizen los in de Deense literaire academie en werd gearresteerd nadat hij met vrienden een operavoorstelling ontregelde met zevenklappers, alarmpistolen, confetti en politiefluitjes.²⁰ In 1971 was hij met zijn filmdebuut, de verfilming van een seksueel expliciet boek van Henry Miller, *Quiet days in Clichy*, al in aanraking gekomen met de censor.

Thorsens voornemen om het liefdesleven van Jezus te verfilmen, wekte van meet af aan rumoer. In Kopenhagen bracht de Jezusbeweging op 11 augustus 1973 vijfduizend mensen op de been voor een protestmars.²¹ In Nederland werd het verzet geleid door de rechtervleugel van de protestantse kerken. Het GPV protesteerde bij de Deen-

se ambassadeur in Den Haag, een lid van de Gereformeerde Synode opperde dat Thorsen een vertegenwoordiger was van de antichrist, en een lid van de Hervormd Gereformeerde Jongelingenvereniging uit Vlaardingen, de theologiestudent P.J. Stam, zamelde meer dan een kwart miljoen handtekeningen in tegen de film.²² Het was dan ook niet niets wat Thorsen in de zin had: via-via was Stams actiecomité erachter gekomen dat het script scènes bevatte 'waarin Jezus Christus naakt op een brommer rondrijdt, een homofiele verhouding heeft met één der apostelen, een bordeel bezoekt en met twee naakte vrouwen in bed ligt te stoeien.'²³

Thorsen toonde zich niet onder de indruk van de tegenstemmen – in tegendeel. Tijdens de protestmars in Kopenhagen, vertelde hij aan de *Haagse Post*, verbleef hij in zijn huis in Zweden, waar hij bezoek kreeg van Jezus, die na een biefstukje met een flesje Zweedse wijn zijn raketlaarzen aantrok en 'fffffftt' weer vertrok.²⁴ De langharige, bebaarde Thorsen gaf de rol van provocateur met overgave gestalte. Liggend op een bank en gekleed in een gescheurde spijkerbroek, schoenen zonder veters en een oranje interlockje, beantwoordde hij giechelend de vragen van *Haagse Post*-interviewer Cherry Duyns. Thorsen beschreef Jezus als de grootste Casanova ter wereld, die in zijn film de bijslaap zowel zou bedrijven met vrouwelijke discipelen als met de heilige Johannes: 'Dat maakt Jezus niks uit, hij houdt van mensen.'

De film leek dichtbij: geldschieters waren het Deense Filminstituut (een overheidsinstelling), een muziekagentschap en een pornoproducent, Candy-film. De opnamen zouden 'deze week' beginnen, de *Haagse Post* drukte zelfs een foto af van een proefopname waarop we Jezus zien wankelen met het kruis op zijn schouders. Maar het liep anders. Al in 1973 trok de Deense overheid de subsidie weer in. In 1975 kende het Filminstituut hem opnieuw subsidie toe, die een jaar later door de overheid ten tweeden male werd geschrapt.²⁵ Ook stuitte Thorsen in alle landen waar hij zijn film poogde te maken op tegenwerking. Hij werd geweerd in Frankrijk, Zweden, Italië en Israël. Plannen om te filmen in een van de Arabische oliestaten liepen op niets uit.²⁶

Thorsen hield vol: in 1976 kondigde hij aan zijn film in Engeland op te nemen. Mary Whitehouse, de Britse strijdster tegen alles wat vies en voos was, kwam in verzet, de aartsbisschoppen van Canterbury en Westminster verhieven hun stem, premier Callaghan keurde het

voornemen af en zelfs de koningin sprak zich uit: zij vond het plan 'aanstootgevend'.²⁷ Begin 1977 vloog Thorsen naar Engeland, maar op Heathrow werd de bebaarde Deen teruggestuurd uit vrees voor ordeverstoringen.²⁸

Hier neemt het verhaal een onverwachte wending: juist toen de plannen van Thorsen definitief van de baan leken, gingen de protesten ertegen een eigen leven leiden. Dat gebeurde in de Verenigde Staten.

Een dansende homoseksueel

In 1977 vroeg het Amerikaanse roddeltijdschrift *Modern People* zijn lezers wat die dachten van de plannen van Thorsen, die zijn blik inmiddels hoopvol op de vs had gericht. Het tijdschrift publiceerde de veelal negatieve reacties en maakte bekend dat Thorsens project was afgeblazen. Maar toen begon de post binnen te stromen bij de redactie in Franklin Park (Illinois). Er kwam geen einde aan: in 1980 ontving de redactie 20.000 brieven per week en 50 telefoontjes per dag. En in al die petitie's werd het blad zelf verantwoordelijk gehouden voor de film.²⁹

De brievenstroom nam even af, maar zwol weer aan in 1984. Nu trof de overlast het Openbaar Ministerie in Illinois, waar per week ongeveer duizend brieven binnenkwamen voor procureur-generaal Scott, die daar echter al vier jaar niet meer werkte. De post was afkomstig uit 41 landen. Getergd vroeg het OM uiteindelijk een van Amerika's bekendste columnisten, Ann Landers, om hulp bij het bestrijden van de brievenplaag. Landers gaf de oproep door en bezwoer haar lezers: voer die brieven maar aan de dichtstbijzijnde geit.³⁰

De brief had inmiddels ook Nederland bereikt. Het *Reformatisch Dagblad* (15 oktober 1985) maakte door een vertaalfout het verhaal nog kleurrijker: 'Het Amerikaanse blad Modern People News heeft het plan bekend gemaakt om een film te maken over het seksuele leven van Jezus, waarbij Jezus zal worden voorgesteld als een dansende homoseksueel.'³¹ In het Engels ging het om een 'swinging homosexual', dat wil zeggen iemand met wisselende seksuele contacten.³² Alsof het allemaal nog niet erg genoeg was, zou de rol van Maria Magdalena worden vertolkt door 'een bekende Franse prostitué'. De krant riep de lezers op protest aan te tekenen bij Attorney General Scott in Springfield, Illinois.

Een week later claimde de krant de overwinning al: een woordvoer-

der van justitie in Springfield had bekend gemaakt dat men op grond van het massale protest afzag van het filmproject: 'Niemand hoeft zich nog bezorgd te maken. Het is absoluut zeker dat deze film er niet zal komen.' 'Dat is dus goed nieuws,' concludeerde de krant. 'Hopelijk is daarmee duidelijk geworden dat we niet te snel moeten denken dat deze protesten niets zullen uithalen. Dat is een misvatting die niet krachtig genoeg kan worden bestreden.'³³ Dat de recente protesten niet aan dit vermeende succes hadden bijgedragen, bleef onvermeld.

Maar in de jaren erna bleef de brief circuleren en lukte het christelijke media niet om hem een halt toe te roepen.³⁴

De sterkste verhalen sterven niet: zelfs tien jaar later, in 1996, was de kettingbrief nog springlevend. Het Amerikaanse tijdschrift *Modern People News* was in deze versie verbasterd tot *Modern People Known*, maar verder was de tekst in het exemplaar dat ik ontving vrijwel identiek aan die uit de jaren tachtig.³⁵

In 1996, twintig jaar na Thorsens mislukte poging om zijn film over het liefdesleven van Jezus op te nemen in de vs, leefden de protesten dus nog steeds. Aan Thorsen zelf dacht inmiddels niemand meer: zijn roem als Jezusfilmer was geëclipseerd door die van een andere, veel prominentere regisseur. We gaan een paar jaar terug in de tijd om te zien hoe – *the plot thickens* – de verhalen over denkbeeldige en bestaande films elkaar kruisen in de protesten tegen *The Last Temptation of Christ*.

The Last Temptation of Christ

In 1983 leken de verhalen over dreigende schandaalfilms over Jezus dan toch waar te worden: de gerenommeerde regisseur Martin Scorsese werkte voor filmmaatschappij Paramount aan een film naar *De laatste verzoeking van Christus*, een roman uit 1955 van de Griekse schrijver Nikos Kazantzakis. Kazantzakis schildert Jezus als een man die worstelt met God. Aan het eind van het boek wordt Hij van het kruis verlost door een engel en begint Hij een nieuw leven als getrouwd man met Maria Magdalena en, na haar dood, met de gezusters Martha en Maria. Dit alles blijkt echter een visioen, de laatste verzoeking van Satan: Jezus aanvaardt zijn lot en sterft aan het kruis.

Christelijke activisten en kerken begonnen een brievencampagne tegen Paramount, die piekte in oktober 1983, met vijfduizend stuks per week. Een van de bezwaren tegen de film luidde, tot verbazing

van Scorsese, dat hij Jezus wilde afbeelden als een homoseksueel. Dit strookt noch met de roman van Kazantzakis, noch met het filmscript; het is een erfenis van de protesten tegen de film van Thorsen.

Het gebrek aan informatie over de precieze inhoud van de film wakkerde geruchtvorming aan. In dit oververhitte klimaat verspreidde een van de actiegroepen, de National Federation of Decency, zelfs een artikel waarin werd beweerd dat Satan Jezus in de film in verzoeking zou proberen te brengen met visioenen van borden spaghetti en andere Italiaanse lekkernijen. De bron was een satirisch bedoeld stuk waarin de Italiaans-Amerikaanse Scorsese op de hak werd genomen.³⁶

Desondanks hadden de protesten succes: Paramount trok de stekker uit het project. Net als Thorsen probeerde Scorsese het nu in het buitenland. Maar in 1985, toen de Franse cultuurminister Jack Lang hem een subsidie had toegezegd, werd ook deze bedolven onder de standaardbrieven waarin werd gewaarschuwd dat Scorsese Jezus als homoseksueel wilde portretteren.³⁷ Die geruchten hielden aan toen een andere maatschappij, Universal, de film daadwerkelijk in productie nam.³⁸

Of dit idee over Jezus als homoseksueel ook leefde onder de Nederlandse christenen die zich verzetten tegen de film, blijkt niet uit de krantenberichten en pamfletten uit die periode. De EO riep op tot protest, maar wilde zo min mogelijk zeggen over de inhoud: 'Door dat te doen, zouden we echter nog meer toevoegen aan de liederlijkheid en de godslastering die er van de film uitgaat.'³⁹ Een pamflet van de Rainbowstichting van Bert Dorenbos somde zes schandalige scènes op en zinspeelde op beelden 'die nog meer godslasterlijk zijn en die wij daarom hier niet beschrijven.'⁴⁰

Dorenbos voerde in Nederland de protesten aan. Hij verzamelde handtekeningen en probeerde met andere groepen en personen bij de rechter vruchteloos een verbod af te dwingen omdat de film de waarheid geweld aandeed.⁴¹ CDA-Kamerlid Van Leijenhorst stelde Kamervragen.⁴² De SGP vroeg premier Lubbers om een verbod en SGP-jongeren in Rijssen, Genemuiden, Tholen en andere plaatsen begonnen handtekeningenacties.⁴³

Na de première van *The Last Temptation* in Nederland zakten de protesten in. Enkele jaren later echter, in 1992, sloeg de vlam weer in de pan toen de IKON het voornemen bekend maakte om de film uit te zenden. De omroep ontving zo'n zeventuizend protesten, vaak op voorgedrukte kaartjes, en zag af van uitzending.⁴⁴

Port betaald
Port payé
Hilversum

DA COSTA
Pamphlet

Ruitersweg 35-37
1211 KT Hilversum

2e Jaargang nummer 13, 24 augustus 1988
Verschijnt 2-wekelijks.

**THE LAST
TEMPTATION
OF CHRIST**

(cancelled)

DOE MEE OM DEZE GODSLASTERLIJKE FILM TE STOPPEN !

Protest van de Rainbowstichting tegen *The Last Temptation of Christ* uit 1988.

Profiel

Om beter te begrijpen wat de brieven-schrijvers bewoog, liet de IKON een onderzoek doen naar hun drijfveren en demografische kenmerken.⁴⁵ Het profiel dat hieruit naar voren komt, is waarschijnlijk ook dat van de deelnemers aan de eerdere protesten tegen Thorsen en van de degenen die de kettingbrieven doorstuurden. Bovendien gunt dit onderzoek ons een blik op de kanalen via welke de verhalen over de films zich verplaatsten.

De enquête werd verstuurd aan duizend van de ongeveer zeventuizend christenen die in 1992 de IKON hadden bestookt met protesten en leverde een robuuste respons op van 40 procent. De meerderheid was man en van middelbare leeftijd, gemiddeld 46 jaar. Kerkelijk vormden zij geen dwarsdoorsnede van het christelijke bevolkingsdeel: het merendeel (63%) was evangelisch en reformatorisch, 20 procent behoorde tot de hervormde en 12 procent tot de gereformeerde kerken. Slechts 1 procent was katholiek. Ze keken vooral naar de EO 65,5 procent keek zelfs nooit naar IKON-programma's en lazen regionale kranten, het *Reformatorisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad*.

Hun informatie over de film betrokken ze echter vooral uit kerk- en evangelisatiebladen en sociale contacten: bijbelkringen, verenigingen, vrienden en familie. Een belangrijke bron was ook de predikant: een op de vijf van de protesteerders had van de predikant gehoord over het voornemen van de IKON de film uit te zenden, en een op de drie kende de inhoud via de predikant. Een miniem percentage (0,4%) had zelf de film gezien. Een groot deel van de verhalen over de film circuleerde dus in het orale en informele circuit, dat traditioneel wordt gezien als het domein van de sage en, meer in het algemeen, de folklore.

Alvorens terug te keren naar de hoofdvraag over sage en waarheid in protesten tegen Jezusfilms, stip ik nog kort de laatste episoden aan in dit vervolgverhaal. In 1997 won Dorenbos de laatste slag om *The Last Temptation*, toen hij in het geweer kwam tegen het plan van RTL 5 om deze uit te zenden op Goede Vrijdag. De RPF steunde zijn actie, evenals CDA-leider De Hoop Scheffer. Onder druk van deze protesten stelde de omroep vertoning twee weken uit.⁴⁶

Dan is er de – voorlopig – laatste incarnatie van de kettingboodschap, waarvan een voorbeeld is afgedrukt als begin van dit hoofdstuk. Deze oproep keert zich tegen een film naar het toneelstuk *Corpus Christi* (1998) van de Amerikaanse schrijver Terrence McNally, waarin Jezus

en zijn discipelen worden opgevoerd als homoseksuelen uit Texas. EO's Predikantenservice sprak in 2002 vermanend: 'De huidige versie, met impliciete bedreiging met de hel als je het niet aan al je relaties doorstuurt, ontvingen wij reeds met de namen van gerenommeerde theologen eronder. [...] U wordt genept, broeders!'⁴⁷

Het verhaal en de waarheid

In de geschiedenis van protesten tegen Jezusfilms zijn waarheid en sagenvorming twee zijden van dezelfde munt. We zagen hoe de Deen Thorsen in 1973 een steen in het water gooide en wereldwijd golven veroorzaakte waarvan de laatste (?) rimpelingen nog steeds te zien zijn, terwijl de steen al lang verdwenen is. Thorsens plan ontketende een kettingbrief over Jezus als homoseksueel, die protesten beïnvloedde tegen Scorseses film, waarin homoseksualiteit niet aan de orde is. De kettingbrief die eind jaren zeventig ontstond, waarschuwde tegen een niet-bestaande film, maar bevatte een kern van waarheid. De protesten tegen de film van Scorsese richtten zich tegen een film die echt is uitgebracht, maar werden gekleurd door geruchten en misverstanden. De laatste versie van de kettingmail, over *Corpus Christi*, heeft betrekking op een denkbeeldige film naar een bestaand toneelstuk, en draagt de sporen van een traditie van drie decennia protesten tegen films over het leven van Jezus.

Wanneer we sagen beschouwen als onware of deels onware verhalen, vallen alleen de 'valse' kettingbrieven binnen het domein van de folklore. Wanneer we echter afzien van dit waarheidscriterium, wordt een verteltraditie zichtbaar waar al deze uitingen deel van uitmaken. Al deze protesten zijn te beschouwen als collectieve symbolische verhalen waarmee groepen mensen de grenzen van moraal en werkelijkheid definiëren. Dit is de brede betekenis waarin moderne volksverhalenonderzoekers als Elliott Oring⁴⁸ en Bill Ellis het begrip *sage* gebruiken. Voor Ellis is het vertellen van sagen 'de gemeenschappelijke exploratie van sociale grenzen'. Deelnemers aan die exploratie gebruiken verhalen over extreme – ongewone, onverklaarbare, bedreigende – gebeurtenissen om hun perspectief op de wereld te testen en te (her)definiëren.⁴⁹

En extreem waren de films voor de protesterende christenen. Ze tornden aan een fundamenteel, dogmatisch punt: de zondeloosheid van Jezus, die volgens de brief aan de Hebreeën (4:15) wel 'verzocht

is geweest, doch zonder te zondigen'. De films spotten met wat hen het heiligste en het liefste was en bevestigden zo hun onvrede over verloederling en zedenverwildering. Dat zulke films gemaakt of zelfs maar overwogen werden, bevestigde tevens de miskenning waaraan orthodoxe christenen zich in de hedendaagse maatschappij zagen blootgesteld.⁵⁰

Tekenend voor het belang dat de brieven-schrijvers hechtten aan de bijbelse versie van de lijdensgeschiedenis is dat veel invullers van de IKON-enquête aanstoot namen aan het woord 'verhaal' in vragen als 'Ik vind dat het verhaal van Jezus uitgangspunt mag zijn voor een speelfilm. Ja / nee / geen mening.' Veel respondenten veranderden dat in 'het waargebeurde verhaal' of 'het evangelie'.⁵¹

Zondebokken

'*Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer*', aldus Voltaire in een vaak gevarieerd aforisme. Een cynicus zou kunnen zeggen dat de kwetsende films en filmpunten als groepen kwamen voor *moral entrepreneurs* als Bert Dorenbos en hun achterban. Ze bewezen immers onomstotelijk dat goddeloosheid hoogtij vierde. De protesten bevorderden de eenheid en elk succes vergrootte het zelfvertrouwen. Jezus werd belaagd door godslasterlijke filmmakers, maar iedereen kon helpen het tij te keren, al was het maar door het doorsturen van een brief of een mailtje. De filmmakers en degenen die hen steunden waren ideale zondebokken.

Dit is echter maar één kant van het culturele drama dat zich rond de films afspeelde. Vooral in de vs, waar de *moral majority* machtiger was dan in Nederland, vonden seculiere burgers op hun beurt de ideale zondebok in de gekwetste christenen die de vrijheid van meningsuiting bedreigden.⁵² De ene groep zag het kwaad van blasfemie, de andere dat van censuur. De polarisatie tussen deze groepen maakt deel uit van de *culture war* in de vs, die ook twisten omvat over drugs, abortus en het homohuwelijk.

Deze twisten hebben een ritueel karakter. Verontwaardiging wordt uitgedrukt in traditionele vormen; er zijn vaste rollen, er is een script, waarnaar de spelers zich voegen. Zo zag Scorseses filmmaatschappij Universal, een commerciële gigant, zich gedwongen om de rol van principiële verdediger van het vrije woord op zich te nemen. 'This film has made idealists of Universal', merkte een criticus op.⁵³ Dit is geen

volledig spontaan proces. Media zetten de tegenstellingen tussen de hoofdrolspelers scherp aan; in de VS stigmatiseerden de *mainstream* nieuwsmedia de actievoerders tegen Scorsese als achterlijke fundamentalisten.⁵⁴ Ook schonken ze jaren achtereen aandacht aan de marginale regisseur Thorsen.

Tegenstanders van Scorsese hebben regelmatig beweerd dat hij wel voer bij alle betogingen tegen zijn film. Uit *Hollywood under Siege*, het boek dat de Amerikaanse onderzoeker Thomas Lindlof over de affaire schreef, blijkt echter dat de regisseur zelf vooral gehinderd werd door het verzet. Maar enkele fascinerende passages onthullen dat Universal tot op zekere hoogte samenwerkte met de actievoerders. Nadat een regelmatig overleg met vertegenwoordigers van de *moral majority* in ruzie was geëindigd, nam de studio een crisisteam aan van pr-specialisten die in iedere stad waar de film uitkwam voorbereidend werk deden om de protesten in goede banen te leiden.⁵⁵

Deze *advance people* hadden hun ambacht geleerd in presidentscampagnes. Hun rol was, kort gezegd, het creëren van positieve nieuwsgebeurtenissen. Zij zorgden ervoor dat iedereen stond waar hij moest staan om de beste mediabeelden te produceren. Zij orkestreerden de visuele symboliek van passende decors en de juiste mensen rond de kandidaat. Bij *The Last Temptation* streefden zij ernaar dat de protesten nieuws opleverden, maar niet uit de hand liepen. Waar nodig overtuigden ze bioscopeigenaren ervan dat protesteren een grondrecht was. Ze richtten het persvak zo in dat fotografen ideale opnamen konden maken van actievoerders met spandoeken tegen de achtergrond van de gevel met de naam van de film erop.

Toen de protesten afnamen, belden deze nieuwsregisseurs in sommige steden zelfs potentiële actievoerders op. Poserend als verontruste christenen vroegen ze of niemand actie wilde ondernemen tegen de film. Wanneer het antwoord bevestigend was, belden ze vervolgens de pers. Die inspanningen kwamen de filmmaatschappij ten goede: toen de film twee weken uit was, bleek uit een enquête onder Amerikaanse bioscoopbezoekers dat een meerderheid van 61 procent de film ging zien vanwege de controverse.

Besluit

Rituele twisten als die over de films over het leven van Jezus hebben zich ook nadien met regelmaat afgespeeld, denk slechts aan *Submis-*

sion van Theo van Gogh en Ayaan Hirsi Ali, aan de Deense Mohammed-cartoons en aan *Fitna* van Geert Wilders. De spelers veranderen, maar de rollen in deze debatten over blasfemie en censuur zijn gelijk gebleven: de provocateur, de gekwetsten, hun zaakwaarnemers, de nieuwsmedia als verslaggever en aanjager. En soms keren bekende spelers terug in een nieuwe rol: de Deense krant *Jyllands Posten*, die in 2005 de beruchte Mohammedcartoons publiceerde en op de bres staat voor de vrijheid van meningsuiting, keerde zich in 1984 nog tegen een openbare muurschildering van Jens Jørgen Thorsen waarin Jezus werd afgebeeld met een erectie.⁵⁶

Dat herinnert me eraan dat Thorsen, die we voor het laatst zagen toen hij in 1977 vergeefs plannen smeedde om zijn film in Amerika op te nemen, er in 1992, vrijwel onopgemerkt, in slaagde om zijn film te voltooien. Bijna twintig jaar na het eerste rumoer verscheen de film onder de titel *Jesus vender tillbage* (in het Engels: *The Return*).⁵⁷ De Protestantse Gemeenschap van Mariazusters uit Nijverdal startte prompt een nieuwe brievenactie, waarin ze gelovigen opriepen om God te smeken vertoningen te verijdelen middels technische storingen.⁵⁸ Dit was, voor zover ik heb kunnen nagaan, het laatste protest tegen Thorsens film dat in Nederland opklonk. Of het succes had is, als zo veel, een kwestie van geloof. Feit is dat de film vrijwel nergens werd vertoond of besproken.

Noten

* Met dank aan Jan den Boer van het archief van de Evangelische Omroep te Hilversum.

1. forum.refoweb.nl/viewtopic.php?p=396806&sid=7345fe7f547ac407c4276d44774fb2bc, gedownload 2 december 2005.
2. Wim Schrijver, 'Reli-spam', weblog Korte Metten, 18 december 2008, lccortemetten.blogspot.com/2008_12_01_archive.html, gedownload 31 mei 2009.
3. Lydia Fish, 'Jesus on the thruway. The vanishing hitchhiker strikes again', *Indiana Folklore* 9 (1976) 5-13; Peter Burger, *De wraak van de kangoeroe. Sagen uit het moderne leven* (Amsterdam 1992) 53-58. Zie voor meer voorbeelden van protestantse sagen J.H. Brunvand, *The truth never stands in the way of a good story* (Urbana etc. 2000) 123-148; Edward B. Davis, 'A whale of a tale. Fundamentalist fish stories', *Perspectives on science and christian faith* 43 (1991) 224-237; Diana Walsh-Pasulka, 'Passion tickets bear mark of beast!' Otherworldly realism, religious authority and popular film', *Journal of Religion and Popular Culture* 11 (2005).

4. Fred van Lieburg, *De engelenwacht. Geschiedenis van een wonderverhaal* (Kampen 2000); idem, *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme* (Zoetermeer 2001); idem, 'De vuurvaste bijbel. Orale cultuur, materiële religie en de Heilige Schrift', *Radix* 28 (2002) 317-328.
5. Ruben Koman, 'Heilige kiezen: gouden tanden en goudstof in protestants-christelijke charismatische kringen', *Vertel eens...* 1 (2009) 29-30; idem, *Dalfser muggen. Volksverhalen uit een Overijsselse gemeente* (Bedum 2006) 211-236.
6. Peter Burger, 'Van Hitler tot Hoenderloo. De vele gedaanten van 'het Getal van het Beest'', *Skepter* 8 (1994) 11-15.
7. Van Lieburg, *De engelenwacht*, 97.
8. Hal Morgan en Kerry Tucker, *More rumor!* (New York etc. 1987) 50-52; Ethel Portnoy, *Broodje aap met. Een verdere bijdrage tot de folklore van de post-industriële samenleving* (Amsterdam 1992) 141, 175; John A. Williams, *The cost of deception. The seduction of modern myths and urban legends* (Nashville 2001) 28-31.
9. Bijvoorbeeld: Wim Schrijver, 'Grote mailactie tegen niet bestaande Jezusfilm', *Leeuwarder Courant*, 13 juni 2000.
10. www.snopes.com/politics/religion/gayjesus.asp, bezocht 17 mei 2009.
11. Jan Harold Brunvand, *The Mexican pet. More 'new' urban legends and some old favorites* (Londen 1989) 176-177.
12. Geciteerd naar Leander Petzoldt, *Einführung in die Sagenforschung* (3e druk; Konstanz 2002) 45 (mijn cursivering).
13. Jurjen van der Kooi, 'Volksverhaal en sage. Definities, afbakening, valkuilen en mogelijkheden', *Driemaandelijke bladen* 40 (1988) 173-187, aldaar 183.
14. Elliott Oring, 'Legend, truth, and news', *Southern Folklore* 47 (1989) 163-177.
15. Deze historische schets van het genre is vooral gebaseerd op Adele Reinhartz, *Jesus of Hollywood* (Oxford etc. 2007); zie ook Ted Baehr, *Jesus Christ in the movies* (Camarillo, CA 2009), beschikbaar op cftvc.org/JesusInFilms-Print.pdf. Door ruimtebeperkingen besteed ik geen aandacht aan de controverse rond Mel Gibsons film *The Passion of the Christ* (2004).
16. Baehr, *Jesus Christ in the movies*, 1-2.
17. Reinhartz, *Jesus of Hollywood*, 15.
18. De periodisering is ontleend aan Richard Walsh, *Reading the gospels in the dark. Portrayals of Jesus in film* (Harrisburg, PA 2003) 4-9.
19. Walsh, *Reading the gospels in the dark*, 74.
20. *De Filmkrant*, april 2001, nr. 221; AP, 'Jens Joergen Thorsen', *Toledo Blade*, 22 november 2000; Cherry Duyns, 'Bezoek aan Jens Jørgen Thorsen. 'God wil mijn film, daar ben ik heel zeker van'', *Haagse Post*, 1 september 1973.
21. 'The Jesus evolution', *Time*, 24 september 1973; Duyns, 'Bezoek aan Jens Jørgen Thorsen'.
22. 'GPV-protest tegen Deense film over liefdesleven van Jezus Christus', *Leeuwarder Courant*, 5 augustus 1973; 'Protest in geref. synode tegen film over liefdeleven van Jezus Christus', *Leeuwarder Courant*, 24 oktober 1973; 'Zeker kwart miljoen protesten naar CRM tegen Deense film', *Leeuwarder Courant*, 14 december 1973.

23. 'Duizenden reacties op Jezusfilm gaan naar Vlaardingen', *Leeuwarder Courant*, 24 november 1973.
24. Duyns, 'Bezoek aan Jens Jørgen Thorsen'.
25. 'Jesus film protests', *The Guardian*, 29 mei 1975; Colin Narbrough, 'Religion? It's over says Jesus film man', *The Guardian*, 19 september 1976.
26. Peter Jones, 'Blasphemy, offensiveness, and law', *British Journal of Political Science* 10 (1980) 129-148, aldaar 129; 'Middle East filming site', *St. Petersburg Times*, 12 januari 1974.
27. Baden Hickman, 'Queen joins row over film', *The Guardian*, 16 september 1976.
28. Nikki Knewstubb, 'Thorsen sent back', *The Guardian*, 10 februari 1977.
29. Linda Loyd, 'The protest rages. X-rated movie on the sex life of Jesus is dead, but the anger remains', *The Evening Independent*, 2 oktober 1980.
30. Ann Landers, 'Bogus chain letter should be ignored', *Wilmington Morning Star*, 20 januari 1985.
31. J. van Klinken, 'Oproep', *Reformatorisch Dagblad*, 15 oktober 1985.
32. In een versie uit 2006 is hij zelfs veranderd in een 'homoseksuele danser'.
33. J. van Klinken, 'Oproep II', *Reformatorisch Dagblad*, 22 oktober 1985.
34. J. van Klinken, 'Kwetsend (III)', *Reformatorisch Dagblad*, 25 februari 1986; Wim Schrijver, 'Actie is verspilling van postzegels', *Friesch Dagblad*, 14 juli 1986; 'Actie tegen film', *Nederlands Dagblad*, 27 juni 1986; 'Verzonnen film', *Koers*, 4 maart 1988.
35. Met dank aan Jan van Klinken, *Reformatorisch Dagblad*.
36. Thomas R. Lindlof, *Hollywood under siege. Martin Scorsese, the religious right, and the culture wars* (Lexington 2008) 61-66.
37. Lindlof, *Hollywood under siege*, 88.
38. Lindlof, *Hollywood under siege*, 9, 142-148, 184.
39. Dirk van Genderen, 'Godslasterlijke film op komst', *Visie*, september 1988.
40. Pamflet *Stop de film*, Hilversum, 10 augustus 1988. Kopie in bezit auteur.
41. 'Actie tegen film groeit. Kwart miljoen handtekeningen naar stichting Rainbow', *Trouw*, 20 september 1988.
42. 'Ook in Friese kerken acties tegen Jezusfilm', *Leeuwarder Courant*, 9 september 1988.
43. 'Filmprotest', *Nederlands Dagblad*, 2 september 1988; E. van Dijkhuizen, "Bundeling van acties tegen film over Christus is noodzakelijk." Plaatselijk initiatief Rijssense SGP-jongeren krijgt onvoorzien landelijk karakter', *Reformatorisch Dagblad*, 10 september 1988.
44. ANP, 'IKON zendt film niet uit. Te veel discussie over Jezusfilm', *Leeuwarder Courant*, 18 november 1992.
45. Martje van der Heijden, 'Beelden van Jezus. Uitkomsten uit de enquête', *IKON krant*, september 1993; 'IKON-achterban niet verontrust. Protesten tegen 'Last temptation' vooral uit rechts-kerkelijke hoek', *Trouw*, 15 september 1993.
46. ANP, 'Dorenbos in het geweer tegen uitzending omstreden Jezusfilm', 21 maart 1997; ANP, 'RTL5 zendt Last Temptation of Christ later uit', 27 maart 1997; ANP, 'Opnieuw protesten tegen omstreden Christus-film op RTL', 10 april 1997.

47. 'Nep-bericht over Jezus-film. Veel predikanten krijgen mail over aanstootgevende film', EO.nl.Predikanten.Service, 19 juni 2002.
48. Oring, 'Legend, Truth, and News'.
49. Bill Ellis, *Aliens, ghosts and cults. Legends we live* (Jackson 2001) 11-12.
50. A.Th. van Deursen, 'Het gaat erom of de bijbel meer is dan een historische bron', *NRC Handelsblad*, 10 oktober 1988; ook verschenen in idem, *De eeuw in ons hart* (Franeker 1991) 170-172.
51. Van der Heijden, 'Beelden van Jezus'.
52. Robin Riley, *Film, faith, and cultural conflict. The case of Martin Scorsese's The Last Temptation of Christ* (Westport, CT 2003).
53. Lindlof, *Hollywood under siege*, 184.
54. Lindlof, *Hollywood under siege*, 254.
55. Lindlof, *Hollywood under siege*, 232-233, 238, 250-277.
56. Rune Engelbreth Larsen, 'JP bifaldt censur af Jesus-afbildning', weblog Humanisme.dk, 2 februari 2006, www.humanisme.dk/logbog/2006-02.php#02.02.2006b, gedownload 5 juni 2009.
57. 'Nude Christ film hits screen', *The Guardian*, 12 maart 1992.
58. "Film is provocatie van de hel", *Leeuwarder Courant*, 28 februari 1992.

